

Jerneja Ferlež

»On krasi mesto – mesto naj podpira njega!«^{*}

Formativno idrijsko obdobje fotografa Josipa Pelikana

FERLEŽ Jerneja, doc. dr., etnologinja in bibliotekarka, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana, jerneja.ferlez@ff.uni-lj.si in Univerza v Mariboru, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, SI-2000 Maribor, jerneja.ferlez@um.si

77:929Pelikan J.

»ON KRASI MESTO – MESTO NAJ PODPIRA NJEGA!«

Formativno idrijsko obdobje fotografa Josipa Pelikana

Fotograf Josip Pelikan je glavnino svoje poklicne poti preživel v Celju, kjer je njegova zapuščina dobro raziskana in predstavlja pomemben del mestne dediščine, to besedilo pa se ozira k njegovemu manj znanemu četrstoletnemu formativnemu idrijskemu obdobju med letoma 1894 in 1919. Prek matičnih knjig in drugih virov osvetljuje fotografovo otroštvo in mladost ter življenje njegovih prednikov, zlasti matere v njenem rojstnem kraju Rožmítal pod Třemšínem na Češkem. Opiše prihod malega Pelikana iz Trbiža, kjer se je rodil, v Idrijo, kjer je preživel četrto stoletje, ter predstavi okoliščine njegovega odraščanja in razvoj v priznanega poklicnega fotografa. Pozornost usmeri tudi k zgradbam, v katerih je prebival in deloval, ter ljudem, s katerimi je odraščal. Izpostavi ohranjene fotografije Josipa Pelikana, Antona Schmeilerja in Barbare Kastner iz Trbiža, Idrije in Brežic ter odpre vprašanje vpliva zgradb na osebni in kolektivni spomin oz. na procese dediščinjenja nasploh.

Ključne besede: Josip Pelikan, poklicni fotografi, Idrija, fotografski ateljeji, kolektivni spomin

FERLEŽ Jerneja, Assist. Prof., PhD, Ethnologist and Librarian, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana, jerneja.ferlez@ff.uni-lj.si and University of Maribor, University Library Maribor, Gospejna 10, SI-2000 Maribor, jerneja.ferlez@um.si

77:929Pelikan J.

»HE ADORNS THE CITY - LET THE CITY SUPPORT HIM!«

The formative Idrija period of photographer Josip Pelikan

Photographer Josip Pelikan spent most of his career in Celje, where his legacy is well researched and documented and represents an important part of the city's heritage, but this text looks back to his less well-known quarter-century formative period in Idrija between 1894 and 1919. Through registers and other sources, it sheds light on the photographer's childhood and youth, as well as on the life of his ancestors, especially his mother in her birthplace Rožmítal pod Třemšínem in the Czech Republic. It describes the arrival of young Pelikan from Trbiž, where he was born, to Idrija, where he spent a quarter of a century, and the circumstances of his upbringing and development into a renowned professional photographer. It also focuses on the buildings in which he lived and worked, and the people he grew up with. The paper highlights the surviving photographs of Josip Pelikan, Anton Schmeiler and Barbara Kastner from Trbiž, Idrija and Brežice, and raises the question of the influence of buildings on personal and collective memory, or on the processes of heritage in general.

Key words: Josip Pelikan, professional photographers, Idrija, photographic studios, collective memory

* Za pomoč, nasvete in uvide ob pripravi članka se zahvaljujem Jani Šimkovi, Dejanu Hvali, Miri Hodnik, Drejcu Kokošarju, Ivanki Počkar, Dejanu Zadravcu, Oskarju Habjaniču, Heleni Vogelsang, Urški Todosovski-Šmajdek, Tončku Kregarju, Nadi Dejaki, Mirjam Gnezda Bogataj, Ivani Leskovec, Gregorju Škafarju, Boži Vencelj ter Boženi Ravbar in Edvardu Ravbarju.

Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa Etnološke raziskave kulturnih znanj, praks in oblik socialnosti (št. P6-0187), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Prolog

Rogaška Slatina, morda Celje, 1936

Jernej Šipec iz Rogaške Slatine 11. junija 1936 podpiše izjavo, ki se glasi: "Podpisani Jernej Šipec mizarški mojster v Rogaški Slatini izjavljam pod častno besedo, da ne napravim nikomur iz lesa napravljeno steklenico v svrhu fotografske reklame da bi zlužila komu drugemu v konkurenco gospoda Josipa Pelikana fotografa v Rogaški Slatini. Podvržem se vsaki čas sodišču da me obsodi in zahteva odškodnino, ako bi iz zgornjega dejstva nastala škoda gosp. Pelikanu, katero bi zakrivil jaz, z napravo steklenice komu drugemu."¹ Izjava je natipkana na papir z glavo Pelikanovega celjskega ateljeja, navedbi datuma in kraja nastanka pod izjavo in nad njo se ne ujemata – ena pravi, da je bila podpisana v Celju 10. junija 1936, druga, da se je to zgodilo dan pozneje v Rogaški Slatini. Kdaj in kje točno sta mojstra sklenila dogovor, iz dokumenta, ki se je ohranil v celjskem arhivu,² ni mogoče razbrati.

Dobrna, po letu 1919

Josip Pelikan se povzpne na drevo na travniku nad Dobrno, da bi ujel najboljši pogled na zdraviliško naselje. Pritisne na sprožilec, verjetno večkrat. Nato sestopi in lastniku predlaga poravnavo stroška, če drevo podre. S tem doseže unikatnost svojega posnetka – povsem enake vedute na Dobrno poslej ne bo mogel posneti nihče drug.³

Želja po unikatnosti v času, ko sta se dogodka zgodila, najbrž ni bila redka. Bržkone je bila naravnana k uspešnosti posla, a lahko bi bila tudi nasledek značaja, osebne vizije, ustvarjalnega naboja in življenjskih okoliščin. Vprašanje, kje in kako so tekla formativna leta Josipa Pelikana, v slovenski kolektivni zavesti zasidranega predvsem kot izvrstnega fotografa, ki je deloval v Celju, je zato zelo relevantno. Vodi v Idrijo, kjer je preživel skoraj četrt stoletja in se prav tam izučil obrti, ter še nazaj v Trbiž, kjer se je rodil. Če pa upoštevamo

še potencialne vplive genetike, se je treba ozreti vsaj še proti češkemu Rožmitálu pod Třemšínem.

Začelo se je v Trbižu

Trbiž je bil do obdobja po prvi svetovni vojni, ko je pripadel Kraljevini Italiji, del takratne avstro-ogrske dežele Koroške. Čeprav kraj ni bil velik, je bil pomembno prometno križišče. Sedež okraja je bil v Beljaku, deželna meja med Koroško in Kranjsko je tekla prav blizu, nedaleč pa so bile tudi priljubljene romarske Višarje. Že od sedemdesetih let 19. stoletja si se iz Trbiža v več smeri lahko peljal z vlakom, med drugim v Ljubljano. Prebivalci, ki so govorili predvsem nemško, slovensko ali furlansko, so svoj kraj imenovali Tarvis, Trbiž oz. Tarvisio. Kdo ve, kako je kraj svojega rojstva izvirno izgovarjal mali Josip, katerega materin jezik je bil češčina, a se je na stičišču meja in križišču ljudi srečeval tudi z drugimi jeziki.

Vpis v prvo življenjsko evidenco o njem razkriva nekaj iz dosedanjih biografskih zapisov splošno znanih in nekaj manj znanih podatkov, odpira pa tudi nemalo vprašanj. Josipa so ob rojstvu v matično knjigo v Trbižu vpisali kot Josefa Pelikana iz Trbiža št. 43. Rodil se je 9. decembra 1885 materi Barbari, roj. Pelikan, takrat že vdovi Barbari Kastner, fotografinji iz Trbiža.⁴ Ona sama je bila rojena 23. novembra 1853 v kraju Rožmitál, okraj Písek na Češkem. Ko je rodila Josipa, je bila stara 32 let, za sabo je imela kratek zakon in imela je poklic – bila je fotografinja. Rubrika o očetu je ob Josipovem rojstvu ostala prazna, Barbara je bila namreč vdova, od smrti njenega moža pa je očitno minilo že nekaj časa. Njena starša sta bila Antonin Pelikan, posestnik v Rožmitálu in Ewa, roj. Trčky.⁵

⁴ Krstna knjiga Trbiž (Tarvisio) 1876–1893, str. 165, dostopno na:

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSPJ-P93R-W?i=464&cat=525204> in

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSPJ-P9Q7-C?i=160&cat=525204>

⁵ Osebna imena so zapisana v obliki, kot jih navaja posamezen vir, zato se – glede na jezik vpisa – lahko razlikujejo (npr. Eva/Ewa). Imena, ki se v češčini pišejo z dolžino nad samoglasnikom, v prostem besedilu zaradi poenostavitve in različnih zapisov glede na kraj in čas nastanka vira v skladu s slovenskim pravopisom navajam brez dolžinskega znamenja. Pri prepisih iz matičnih knjig ter pri krajevnih imenih dolžine ohranjam.

¹ Besedilo je prepisano v izvorni obliki, brez slovničnih popravkov.

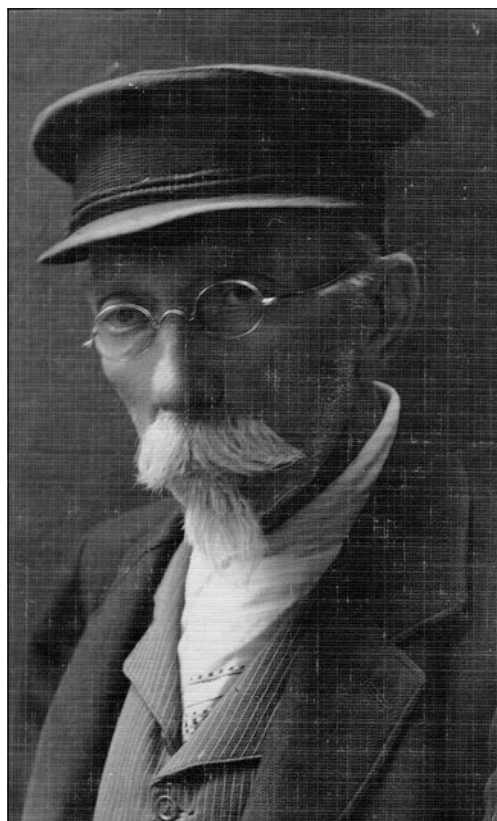
² SI_ZAC, Josip Pelikan, 1912–2001.

³ Ustni vir – pogovor avtorice z domačinom leta 2016.

Josipova krstna botra sta bila rožmitska rojaka in sorodnika Wenzel Samek in njegova žena Anna Samek⁶ – Barbarina starejša sestra in svak. Ker je bil Josip rojen vdovi več kot devet mesecev po smrti moža, je, kot je veljalo v takih primerih,⁷ dobil njen deklinški priimek – tako je postal Pelikan.

Čeprav v krstni knjigi tega podatka ni, Pelikano-vi biografi kot njegovega očeta praviloma navajajo Antona Schmeilerja. Schmeiler, prav tako fotograf, tu in tam zapisan tudi v obliki Schmeidler, se je rodil 10. februarja 1841 v kraju Boskovice, okraj Blansko na južnem Moravskem.⁸ Ko se je Josip rodil, je bil star nekaj manj kot 45 let, od Barbare je bil starejši okrog 12 let. Za sabo je moral imeti že kar nekaj fotografske kariere, a njegov življenjepis žal ni tako raziskan kot, denimo, življenjska in fotografska pot njegovega sodobnika in rojaka z Moravskega, fotografa Hinka Krappka, ki je večji del svoje fotografske kariere preživel v Mariboru, Karlovcu in Zagrebu.⁹

Podatek o Schmeilerjevem očetovstvu izhaja iz navedb Pelikanovih potomcev, te pa gotovo iz pričevanj Josipa Pelikana samega. Brez dvoma je bil od ranega otroštva do zgodnje odraslosti prav on Josipova očetovska figura, čeprav ne ob rojstvu ne kadar koli pozneje nista imela niti istega priimka. Kljub temu, da v nobeni od matičnih knjig ni podatka o očetovstvu ali poroki Barbare Kastner in Antona Schmeilerja, je v družinskih pripovedih, literaturi ter v prezentacijah Peliklanovega življenja Anton Schmeiler Pelikanov oče. Mirko Kambič, ki je Pelikana večkrat obiskal in se z njim in njegovimi potomci veliko pogovarjal, piše, da

Anton Schmeiler
(Muzej novejšje zgodovine Celje, sg. JP 12665)

sta bila Josipova starša sprva potujoča fotografa, ki naj bi se naposled ustalila v Trbižu. Viri kažejo, da sta se zelo verjetno srečala že v Barbarinem rojstnem Rožmitálu in čeprav ju podatki iz matičnih knjig ne povezujejo neposredno, sta proti koncu 19. stoletja oba nedvomno delovala kot fotografa v Trbižu. Napisi na kartonih ohranjenih posnetkov jasno izpričujejo obstoj dveh samostojnih trbiških ateljejev – ateljeja A. Schmeiler, Tarvis in ateljeja B. Kastner, Tarvis.¹⁰

Iz Trbiža naj bi Schmeiler vsako prvo soboto v mesecu potoval v Idrijo, na dvorišču gostilne Pri črnem orlu vzpostavil provizorični fotografski atelje, fotografiral meščane in rudarje ter se nato vračal v Trbiž. Idrijskim portretirancem naj bi predajal fotografije, nalepljene na kartone z oznakami trbiškega ateljeja. Na teh poteh naj bi ga občasno spremljal tudi mali Josip. Že takrat se je začelo učenje foto-

⁶ *Knih oddaných (poročna knjiga) 1875–1896, Starý Rožmitál, Příbram, Státní oblastní archiv v Praze, dostopno na: <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12478/33>*

⁷ *Za pojasnilo o določanju priimkov zunaj zakona rojenih otrok se zahvaljujem Gregorju Škafarju iz Nadškofijskega arhiva Maribor.*

⁸ *Krstna knjiga (narození), 1799–1845 Boskovice, Blansko, Brněnské biskupství, Moravský zemský archiv Brno Dostopno na: <https://www.mza.cz/actapublica/matrika/detail/2911?image=216000010-000253-003368-000000-000173-000000-00-B02083-02930.jp2>*

⁹ *Fotograf Hinko oz. Heinrich Krappke (1841, Brno–1915, Maribor) je med drugim deloval v Gleichenbergu, Lipnici, Mariboru, Karlovcu in Zagrebu. (Hinko Krappke, 12–13). Vsled časovno-krajevne podobnosti bi njegova kariera in kariera Antona Schmeilerja utegnili biti v marsičem primerljivi.*

¹⁰ *Nekateri avtorji so zaradi nepoznavanja priimka Pelikaneve matere ta atelje interpretirali kot trbiški atelje nekega fotografa B. Kastnerja (prim. Kambič, Josip Pelikan, 11).*

grafske veščine, ki jih je mladenič od Schmeilerja vsrkaval tudi v naslednjih letih.¹¹

Na tem mestu se vračamo k matičnim knjigam, k vpisu, ki je za Josipovo nadaljnje življenje gotovo odločilen. Josipova mama Barbara Kastner¹² je 1. aprila 1892, stara 38 let, umrla za tuberkulozo.¹³ Josip je bil takrat star dobrih 6 let. Barbarin priimek – Kastner, kaže, da je v življenju sklenila en sam zakon, saj je do smrti nosila priimek pokojnega moža. Kdo je torej bil Kastner in zakaj ga v Pelikanovi življenjski zgodbi ni zaznati?

Barbarina rožmitalska predzgodba

Barbara oz. Barbora Cäzilie Pelikán se je, kot pove vpis v izvirno krstno matično knjigo,¹⁴ rodila 23. novembra 1853 v Rožmitálu na Češkem. Bila je hči gostilničarja Antonína Pelikána iz Rožmitála št. 170 (po preštevilčenju je hiša dobila številko 269) in njegove žene Eve Trčkové. Barbarin oče Antonín je bil sin gostilničarja Josefa Pelikána iz Rožmitála 170 in njegove žene Anne Vimrové iz Rožmitála 120, mati pa hči tkalca Prokopa Trčka (Rožmitál 28) in Josefe Chaliparove iz Strakonice. Pelikanova sta imela ob Barbari še več otrok, krstne knjige prinašajo podatke vsaj še o sestrah Anni in Tereziji ter bratih Antonínu Josefu, Jeronimu in Františku Jakubu.¹⁵

Širši uvid v materine zgodnje življenjske okoliščine razkrijejo védenje domačinov in literarni opisi.¹⁶ Josipova mati se je rodila v hiši, kjer je bila gostilna, na istem naslovu sta jo vodila tako Josipov

Barbara Pelikan, por. Kastner, Josipova mati, foto: A. J. Schmeiler (Muzej novejšje zgodovine Celje, sg. JP 12663)

ded Antonin kot praded Josef Pelikan. Gostilna na naslovu Rožmitál 170 se je imenovala Na Cikánce ali Cikánka¹⁷ in je, čeprav je bila lesena, preživela velik požar leta 1871. Popotniška gostilna s prenočišči in ponudbo hrane in pijače naj bi v notranjosti obsegala prostorno gostilniško sobo z majhnimi okni in nizkim lesenim stropom. Ime Cikánka se nanaša na lokalno legendo z dokumentarnim ozadjem, ki govori o prostoru, na katerem so nekoč stale vislice. Leta 1726 naj bi bile zaradi potepušstva tu usmrčene štiri ciganke – Hedvika, Eleonora, Sibila in Barbara, po eni od njih naj bi gostilna dobila ime. Ob koncu 19. stoletja je bila¹⁸ pomembno družabno središče kraja, prostor, kjer so se domačini srečevali, pogovarjali, šalili, prepirali in kjer so se javno diskutirale razne zadeve.¹⁹

Barbarin oče, Josipov ded Antonin Pelikan, je bil v Rožmitálu znan kot karizmatični gostilničar

¹¹ Kambič, Josip Pelikan, 10–11.

¹² Obstoječa ateljeja potrjujejo ohranjene fotografije z napisom – B. Kastner, Tarvis. Ohranjene so tako v Mestnem muzeju Idrija kot ponekod drugod.

¹³ Mrliškaknjiga Trbiž (Tarvisio) 1865–1892, str. 236, dostopno na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSPR-T3H7-Z?i=251&cat=525204> in <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSPR-T34D-T?i=6&cat=525204>

¹⁴ Krstna knjiga (narozeni) 1846–1859, Starý Rožmitál, Příbram, Státní oblastní archiv v Praze, dostopno na: <https://ebadatelnasopraha.cz/d/12495/68>

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Za podatke o hiši, vpisih v češke matične knjige in literarnih delih Rudolfa Richarda Hofmeistera se zahvaljujem kustosinji Jani Šimkové iz Podbrdskega muzeja v Rožmitálu pod Třemšínem. R. R. Hofmeister je napisal več proznih del, ki se nanašajo tudi na rojstni kraj in rojstno hišo Pelikanove matere.

¹⁷ Cikánka (češ.) pomeni »ciganka«.

¹⁸ Hoffmeister, Nové rožmitálské obrázky, 153–155.

¹⁹ Ob že navedenih virih tudi Hoffmeister, Kořeny, 174–175.

Gostilna Cikánka v Rožmitálu pod Třemšínem, rojstna hiša Barbare Pelikan, fotografirana leta 1907
(Podbrdské muzeum v Rožmitálu pod Třemšínem)

in velik šaljivec. Pisatelj in zbiratelj prilog iz rožmitske preteklosti Rudolf Richard Hofmeister (1868–1934) ga je opisal takole: "Bil je humorist, kakršnega v Rožmitálu ni bilo ne pred njim ne po njem. Bil je višje postave z velikim trehuhom, njegova dolga lica so bila rdečkasta, pod njimi pa se je svetila okrogla, vedno obrta brada z ogromnim podbradkom."²⁰

V okolju živahne gostilne je Barbara rasla v odraslo žensko in 16. avgusta 1876, stara 22 let, tu rodila hčerko Mario.²¹ A deklica je 20. julija 1877, tik preden bi dopolnila eno leto, umrla za pljučnico.²² V krstni knjigi tudi ob njenem imenu ni navedbe očeta. Naslednji meseci so bili za Pelikanove zelo dinamični: Barbarina sestra Anna se je septembra 1877 poročila z Vaclavom Samkom, bodočim gostilničarjem v Cikánki, brat Antonin pa je malo zatem sklenil zakonsko zvezo z vdovo Anno Vrňa-

tovo. Naposled se je 10. julija 1878 poročila tudi Barbara, takrat stara 24 let. Njen ženin je bil Jan Kastner, po poklicu strugar in vojak avstro-ogrske vojske v rezervi, tudi on je živel v Cikánki.²³ Toda zakon se je kmalu končal – Kastner je 10. decembra 1879, dobro leto po poroki, star šele 29 let, umrl za tuberkulozo.²⁴ Barbara je tako zelo mlada izgubila otroka in moža.

Kaj se je dogajalo v naslednjih letih, kje se je mlada vdova izučila fotografskega poklica in kam je odšla iz Rožmitála, zaenkrat ni znano. Morda se je s fotografiranjem seznanila že v domačem kraju ali pa je nanjo, kot so pozneje pripovedovali potomci, vplivala ne prav veliko oddaljena Praga, kjer je proti koncu šestdesetih let 19. stoletja delovalo že čez 70²⁵ fotografov. V kakšnem razmerju je ostajala z domačim krajem, kje je srečala Schmeilerja, od kdaj in kako ju je povezovalo foto-

²⁰ Hoffmeister, *Probíjení*, 149–164.

²¹ *Krstna knjiga (narození) 1860–1881, Starý Rožmitál, Příbram, Státní oblastní archiv v Praze*, dostopno na: <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12472/143>

²² *Mrliška knjiga (kniha zamřelých) 1870–1887, Starý Rožmitál, Příbram, Státní oblastní archiv v Praze*, dostopno na: <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12479/25>.

²³ *Poročna knjiga (kniha oddaných) 1875–1896, Starý Rožmitál, Příbram, Státní oblastní archiv v Praze* <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12478/45>

²⁴ *Mrliška knjiga (kniha zamřelých) 1870–1887, Starý Rožmitál, Příbram, Státní oblastní archiv v Praze*, <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12479/35>

²⁵ Scheufler, *Fotografické album Čech*, 26.

grafiranje, so vprašanja, ki doslej, razen obrisov v družinski zapuščini, niso imela odgovora. Zato je toliko bolj zanimiva fotografija treh žensk, "matere in dveh boter prapora bralnega društva Špaček" z natančno datacijo 27. 8. 1876 in napisom na dnu – A. J. Schmeiler, Photograph,²⁶ ki je bila posneta v Rožmitálu in je ohranjena v tamkajšnjem muzeju. Fotografija takrat 35-letnega Schmeilerja nedvomno povezuje z Barbarinim rojstnim krajem in bi lahko nakazovala tudi na njuno poznanstvo že iz tega obdobja, nastala pa je prav v dneh, ko je Barbara povila hčerkico Mario.

Koraki proti Idriji

S preskokom iz Rožmitála ob Kastnerjevi smrti leta 1879 v Trbiž leta 1892 smo počasi tam, kjer se Pelikanova idrijska zgodba začne. Josip je star šest let, njegova mama, zdaj že fotografinja, je že dvanajst let vdova, v Trbižu ima atelje, kjer nastajajo fotografski portreti. Tu je zdaj zagotovo tudi Anton Schmeiler, tudi on ima atelje. Oba prihajata iz češkega okolja, kjer je fotografiranje v prosperiteti in izučenim obeta spodoben poklic.²⁷ Prepišni Trbiž jima očitno nudi ugodno poslovno okolje. Schmeiler posname Barbarin portret, tistega, ki se bo v družinski zapuščini ohranil kot – portret Pelikanove matere. Portretira²⁸ tudi malega Josipa. Vsako prvo soboto v mesecu se odpravi fotografirat v Idrijo, včasih zavije še kam drugam in tudi tam pusti sled v obliki fotografije.²⁹ Josipa občasno jemlje s seboj.³⁰ Toda fanta kmalu doleti usoden zasuk – njegova 38-letna mama, kot pred leti njen mož, zboli za tuberkulozo³¹ in 1. aprila 1892 umre.

Pokopljejo jo v Trbižu.³² Šestletni Josip ostane brez mame in Anton Schmeiler ga, ko se dve leti pozneje nastani v Idriji, vzame s seboj. Ob Barbarini smrti je Schmeiler star 51 let, ob selitvi v Idrijo jih ima že 53.

Ali je Anton Schmeiler z malim Josipom približno dve leti po smrti Barbare Kastner odšel v Idrijo zaradi posla ali iz kakega drugega razloga, lahko samo ugibamo – dejstvo, ki ga nedvoumno potrdijo matične knjige³³ je, da se je tam 11. januarja 1894 poročil. Njegova nevesta je bila vdova, posestnica in gostilničarka Elisabeta roj. Stotz, ovdovela Tujetsch, ki je prebivala na naslovu Idrija 269 in je bila ob poroki stara 49 let. Njen pokojni mož Johann Tujetsch je bil pred leti najemnik restavracije Pri črnem orlu³⁴ in prav lahko bi se s Schmeilerjem seznanila ob njegovih fotografskih gostovanjih na tamkajšnjem dvorišču. Ženina so v poročno knjigo vpisali kot Schmeidlerja iz Trbiža št. 21 – kar, mimogrede, ni trbiški naslov, na katerem se je rodil Josip Pelikan. Ženinova starša – Martin Schmiedler, barvar svile in njegova žena, Theresia roj. Potschan z Moravskega, sta bila ob poroki že pokojna. Od nevestinih staršev je navedena le mati Cecilija Stotz, a tudi ona v času idrijske poroke ni bila več med živimi. Poročni priči sta bila računovodja Ludwig Höllerl in trgovec Franc Kos. Nekje v bližini je bil najbrž tudi zdaj že osemletni Josip.

Zgodba dobi na tem mestu dodaten pospešek, ki ga zažene opis ženinovega statusa – ne poklic, ta je bil kakopak – fotograf, pač pa – stan. Anton je bil ob poroki v Idriji – vdovec in kar preseneča – med listinami, ki jih je pred obredom priložil, so navedeni: potrdilo o oznanilu župnijskega urada v Trbižu, 8. januarja 1894, krstna lista ženina in neveste in smrtovnica (zapisana v češčini kot »umrtni list«) ženinove prve žene, katere ime ni navedeno. Izdal jo je farni urad v Starem Rožmitálu z datumom –

²⁶ Podbrské museum, database, <https://www.rozmitalske-obrazky.cz/obrazky/objekty/detail/452-matka-praporu-s-dvema-kmotrami-praporu-ctenarskeho-spolku-spacek>. V enaki obliki, A. J. Schmeiler, je avtor podpisan tudi pod Barbarin portret, zato je zelo verjeten sklep, da gre prav za Antona Schmeilerja. Ob tem pa velja omeniti še obstoj atelja fotografa Johanna Schmeilerja iz kraja Přerov iz približno istega obdobja (Ocelák, Katalog české vizitkové fotografie, 37). Morebitne povezave med obema fotografoma (zaenkrat) ne poznamo.

²⁷ Scheufler, Fotografické album Čech, 7–62.

²⁸ Kambič, Josip Pelikan, 10, 11.

²⁹ Kermavnar, Stara gostilna Mantova na Vrhnikih, 170.

³⁰ Kambič, Josip Pelikan, 10, 11.

³¹ Analize matičnih kažejo, da je bila tuberkuloza zlasti v gosteje poseljenih naseljih ob koncu 19. stoletja eden najpogostejših razlogov za smrt (Prim.: Ferlež in Lipavac Oštir, Vzroki za smrt).

³² Mrliška knjiga Trbiž (Tarvisio) 1865–1892, str. 236, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSPR-T3H7-Z?i=251&cat=525204> in <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSPR-T34D-T?i=6&cat=525204>

³³ Škofjski arhiv Koper, Matična knjiga poročenih, zvezek IX, Idrija 1885–1904 (sg. ŠAK Ž Idr MKP 9) (Matricula Online <https://data.maticulaonline.eu/sl/slovenia/koper/Idrija/%25C5%25A0AK+%25C5%25BD+Idr+MKP+9/?pg=126>)

³⁴ Eine Fleischbank, Amstblatt zur Leibacher Zeitung Nr. 231, 8. 10. 1879, 1986.

22. julij 1890. Vpis v poročno matično knjigo v Idriji torej nedvoumno razkriva, da je bil Schmeiler pred tem že poročen in je ovdovel, ne vemo pa, kdo je bila njegova prejšnja žena. Videti je, kot bi umrla leta 1890, torej dve leti pred Barbarino smrtjo. Če to drži,³⁵ je bil Schmeiler ob Josipovem rojstvu poročen in je ovdovel, ko je bilo dečku 5 let. Še bolj presenetljivo je, da je bila smrtovnica izdana v Rožmitálu, a v matičnih knjigah tam ni zaslediti vpisa smrti gospe Schmeiler(ove). Nedvomno pa smrtovnica pokojne žene in fotografija varuhin prapora rožmitskega bralnega društva Schmeilerja povezujeta s krajem Barbarinega odraščanja in bivanja Josipovih starih staršev. Stari oče Antonin Pelikan, šaljivi gostilničar iz Cikánke, je umrl³⁶ le dobrih devet mesecev za hčerko Barbaro, ko je bilo Josipu 7 let.

Če je razumevanje življenjskih poti ključnih akterjev v življenju mladega Josipa Pelikana – Barbare Pelikan(ove) oz. Kastner, Antona Schmeilerja, Jana Kastnerja in drugih do tod prerešeto z vprašanji, logičnim sklepanjem in prevpraševanjem različnih možnosti, se tu nekoliko izčisti – dostopnih virov je vse več, dvomov pa vse manj. Prvi del zgodbe se bo z vsakim novim virom gotovo še razjasnil in se morda sčasoma tudi nekoliko drugače sestavil, že zdaj pa ga je mogoče do neke mere postaviti v kontekst dobe in prostora. 19. in deloma 20. stoletje, v katerem so se omenjani akterji srečevali, se selili, zbolevali, umirali, se poročali in rojevali, so opredeljevale takratne družinske, migracijske in demografske dinamike. Obsegajo tako času lastne pragmatike osebnih preživetvenih strategij, pogostejšo smrtnost otrok in mladih, načine prenosa obrtnih znanj in veščin, pa tudi pogoste migracije znotraj Avstro-Ogrske ter njene fluidne nacionalne in jezikovne identitete. Kljub vsem sopostavljenim podatkom, denimo, ne moremo z gotovostjo trditi, kateri je bil prvi sporazumevalni jezik malega Pelikana – lahko bi bila češčina, lahko bi bila nemščina, skoraj gotovo pa je bil v stiku vsaj še s slovenščino in italijanščino.

Kraji, po katerih so se Barbara, Anton, mladi Josip in njihovi sopotniki gibali, so bili znotraj meja v mnogih pogledih raznorodne, a povezane Avstro-Ogrske. Posledično so se njihova življenja umeščala v dane identitetne, jezikovne, demografske in politične razmere, ki so sooblikovale njihova dejanja ter osebne, poklicne in nacionalne identitete. Okoliščine spominjajo na tiste, ki jih v monografiji o Trstu na prelomu stoletij opisuje Daša Ličen.³⁷ Čeprav je bil Trst večji in bolj kozmopolitski od krajev Pelikanovega odraščanja, so na raznovrstnih interesih temelječa sodelovanja med akterji, njihova mobilnost ter številne oblike povezanosti, ki so presežale meje enega mesta ali nacionalno opredeljenih skupnosti, v osnovi podobne. Nagib k preseganju predstave o geografsko in nacionalno enoznačnih skupnostih, zlasti ko gre za večnacionalna, večjezikovna in obmejna območja ter za obdobja družbenih premen, se zdi ustrezen tudi za okoliščine, v kakršnih so se gibali odraščajoči Pelikan in njegovi.

Napoved v Idriji

Anton Schmeiler je po vpisu v poročno knjigo sodeč januarja 1894 še vedno prebival v Trbižu, lahko pa, da je tam bil samo še njegov uradni naslov. Vsekakor sta oba z malim Josipom kmalu postala Idrijčana, saj ju tu beležijo različni viri in seveda tudi družinski spomin. Najbolj nedvoumen vir o njuni prisotnosti v Idriji je popis prebivalstva iz leta 1900.³⁸ Zakonca Schmeiler takrat najdemo v hiši Idrija št. 269,³⁹ ki je stala v spodnjem delu naselja, približno na mestu današnje avtobusne postaje, v bližini več rudarskih obratov in na območju, ki je bilo pogosto poplavljen.

Idrija, staro rudarsko mesto, drugo največje mesto na Kranjskem, so ob njunem prihodu konec 19. stoletja naseljevali prebivalci, vpeti neposredno v rudarjenje, ljudje, ki so bili povezani z upravljanjem rudnika in meščani, ki so se ukvarjali z obtnimi, trgovskimi, upravnimi, vojaškimi in drugimi poklici. Zelo razširjeno je bilo tudi čipkarstvo. V mestu so

³⁵ Pri vpisih v matične knjige moramo upoštevati tudi možnost napak, o tem Rožman, *O verodostojnosti zapisov v matičnih knjigah*, 745–747.

³⁶ *Knihy zemřelých (knjiga umrlih) 1888–1907, Starý Rožmitál, Příbram, Státní oblastní archiv v Praze*, <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12470/28>

³⁷ Ličen, *Meščanstvo v zalivu*, 13–21.

³⁸ *SI_ZAL_IDR/0129, Občina Idrija, popis prebivalstva 1900, hiša 269.*

³⁹ Po naključju gre za enako hišno številko, kot jo je po preštevilenju nosila Cikánka v Rožmitálu.

Idrija je bila v začetku 20. stoletja slikovito mesto, foto: Josip Pelikan
(Technisches Museum Wien, Sg.: BPA-016140-04-02)

do izteka 19. stoletja sled pustili tisoči bolj ali manj anonimnih prebivalcev, pa tudi nekaj evropskih izbražencev, denimo Giovanni Antonio Scopoli in Baltazar Hacquet. Izobrazba in znanje sta bila v Idriji vedno visoko cenjena,⁴⁰ mesto pa je bilo zaradi svoje poglobitve dejavnosti tudi navzven živahno in zanimivo. Pomen znanja ponazarjata zgradbi ljudske šole in realke, ki sta v kraju z izrazito omejeno količino talne površine dobili zares impozantni poslopji.

Leta 1890 je bilo v Idriji 435 hiš, v katerih je živel 4.906 prebivalcev, 1900 je bilo hiš že 491, prebivalcev pa 5.538, ob koncu leta 1910 pa so zabeležili idrijski demografski vrh – v 531 hišah je živel 5.887 ljudi. Od današnjih slovenskih mest sta bila ob Ljubljani pred njim zgolj Maribor in Celje.⁴¹ Med idrijske obrtnike tega obdobja je kot fotograf sodil tudi Anton Schmeiler,⁴² pri čemer očitno ni imel velike konkurence – leta 1907 le fotografa Frana Vončino.

Med obrtniki so bili še čevljarji, gostilničarji, krojači, čipkarice, mesarji, mizarji, zidarji in drugi.⁴³

Schmeiler in mali Pelikan, ki sta Idrijo poznala vsaj že iz izkušnje fotografiranja na dvorišču Črnega orla, sta v hiši. št. 269 zaživela skupaj z Antonovo novo ženo in sinoma iz njenega prvega zakona, pa tudi s celo plejado drugih prebivalcev. V kotlini, v katero je mesto stisnjeno, je bilo prostora za gradnjo malo, zato je bila velika gostota poselitve splošna značilnost idrijskih hiš. Grajene so bile v več nadstropij, da je bil prostor čim bolj izkoriščen, v njih pa so na neprav veliki površini pogosto prebivali tako lastniki zgradb kot najemniki. Zgoščen način poselitve je bil značilen zlasti za rudarske hiše, a so podobno zasnovo imele tudi druge hiše. Po velikosti in ureditvi so po eni strani izstopale hiše meščanov, večinoma zgoščene ob osrednjem mestnem trgu, po drugi pa t. i. prhavzi,⁴⁴ bivalne zgradbe, namenjene večjemu številu rudarskih družin, ki jih je od sedemdesetih let 19. stoletja ob mestnih

⁴⁰ Jereb, *Mesto in prostori spomina*, 220.

⁴¹ Keser, *Rast in gibanje prebivalstva mesta Idrije*, 10–13.

⁴² Na Zarjo, Zarja, 23. 6. 1911, 2.

⁴³ Ročni kašipot po Ljubljani, 184–186.

⁴⁴ Šlabnik, Mikša: "V prhavz smo šli radi živet," 83.

Gradnja novega poslopja gozdarske uprave v Idriji, po 1912, foto: Josip Pelikan (*Mestni muzej Idrija, sg. F-17*)

robovih gradil rudnik. Nad mestom je dominiral grad Gewerkenegg iz leta 1525, v katerem je delovala uprava rudnika, na drugem koncu je veduto zaznamovala cerkev sv. Antona s križevim potom iz leta 1678. Na osrednjem trgu je stala cerkev sv. Barbare, nekaj višje pa cerkev sv. Trojice, povezana z legendo o nastanku mesta. Leta 1876 je bilo zgrajeno veliko poslopje rudarske ljudske šole, leta 1898 so zgradili mestno hišo in leta 1903 realko.⁴⁵ Mestno veduto in življenja Idrijčanov so zaznamovala poslopja mnogih rudniških objektov nad površino in več nivojev rovin pod njo. Družabno življenje so ob relativni poklicni povezanosti krepila razna društva – čitalnica je bila ustanovljena leta 1866, Dramatično društvo leta 1889, Sokol leta 1897. Idrijska podružnica Slovenskega planinskega društva

Ljubljana naj bi kot ena prvih zaživela leta 1903⁴⁶ oz. 1904,⁴⁷ znamenita idrijska rudarska godba pa je muzicirala že od sredine 17. stoletja.

Popis prebivalstva iz leta 1900 odstre pogled v različne hišne skupnosti Idrije na prehodu iz 19. v 20. stoletje in beleži konkretna imena, izvore in poklice Idrijčanov. Za hišo št. 269, torej domačo hišo Josipa Pelikana, kot nekakšne grozde naniza več skupnosti in posameznikov. Prvega navede Antona Schmeilerja (roj. 1841, Baskoviz – Moravska), sledijo mu Elizabeta Schmeiler (roj. 1844, Seltenheim – Celovec) in njena sinova iz prvega zakona – Anton (roj. 1865, Trst) in Evgen (roj. 1886, Idrija) Tuječ.⁴⁸ Kot zadnji član te družinske skupnosti je naveden

⁴⁵ Ročni kažipot po Ljubljani, 169.

⁴⁶ Nav. delo, 178–180.

⁴⁷ Brezavšček, *Sto let PD Idrija*, 7–10.

⁴⁸ Vpisi so, z izjemo nekaj imen krajev, zapisani v slovenščini.

Josip Pelikan (roj. 1885,⁴⁹ Trbiž). Takoj za njimi se zvrstijo prebivalci hiše, ki so bili povezani z njeno dejavnostjo: dekla Agata Eržen (roj. 1878, Rovte) ter trije natararji iz kraja Castelomar – Gašper Bologna (roj. 1876), Dominik Barone (roj. 1873) in natarar-učenec Leonardo Micelli (roj. 1887). Elizabeta, ki je v različnih dokumentih navedena kot posestnica, gostilničarka in tudi investitorica gradbenih posegov, je bila očitno lastnica hiše in nosilka njene osnovne dejavnosti.

Naslednja dva grozda v isti hiši tvorita dve družini, Vidmarjevi in Pičulinovi. Vidmarjevi so bili oče Anton (roj. 1853, Idrija), mama Katarina (roj. 1879, Črni vrh) in otroci Jožef (roj. 1882), Ana (roj. 1885), dvojčka Franc in Terezija (roj. 1889) ter Janez (roj. 1894), vsi rojeni v Idriji, Pičulinovi pa oče Peter (roj. 1852, Čepovan), mama Marija (roj. 1858, Spodnja Idrija) in hči Franja (roj. 1880, Spodnja Idrija). Kot zadnja je navedena še podnajemnica slednjih Rozalija Rovtar (roj. 1881, Krnica).

Najstarejši prebivalec hiše je bil torej zdaj že 59-letni Anton Schmeiler, najmlajši pa 6-letni Janez Vidmar. Josip Pelikan, Evgen Tuječ in Ana Vidmar so bili vrstniki, v hiši pa je tudi sicer prebivalo precej mladih ljudi oz. otrok. Iz navedbe predhodne domovinske občine in leta prihoda v Idrijo lahko za posamezne prebivalce, ki po rodu niso bili Idrijčani, razberemo, kdaj in od kod so se priselili. Tako za Schmeilerja kot za Pelikana je navedena letnica prihoda 1894, Antonova prejšnja domovinska občina⁵⁰ je Deutsch Geisshübel (češko Vyskytná nad Jihlavou oz. takrat Nemecka Vyskytná), Josipova pa Rožmitál. Zadnji podatek je zanimiv, a sam po sebi ne govori veliko – lahko gre zgolj za materino domovinsko občino, ki je posledično bila tudi njegova, morda pa je Josip dejansko del zgodnjega otroštva preživel v Rožmitálu. Antonova žena Eli-

zabeta je iz domače domovinske občine Sellenheim pri Celovcu v Idrijo prišla leta 1876.

Predstavo vsakdanjega miljeja naštetih oseb ponuja ohranjeni načrt zgradbe iz leta 1892.⁵¹ Šlo je za nadstropno hišo s kletjo in podstrešjem, v kateri je leta 1900 živelo 20 ljudi. V pritličju in prvem nadstropju sta bili na vsako stran osrednje osi umeščeni po dve enako organizirani dvosobni stanovanji, iz veže pa je bil na sredi speljan dostop do skupne kuhinje z dvema štedilnikoma. Za njo se je na eno stran vstopalo v shrambo, na drugo pa v stranišče. Tudi na podstrehi sta bili dve nekoliko manjši stanovanji s skupno kuhinjo. Hiša je doživela številne dozidave.⁵² Leta 1892 so jo, takrat je kot lastnik naveden Matevž Kavčič, dvignili za eno nadstropje v upanju, da bodo s tem omilili težave, ki so nastajale ob poplavih. Leta 1898 je, takrat že lastnica Elizabeta, na vrtu hiše dala dozidati barake za razsekavanje mesa, nato pa je vsako leto zraslo še kaj novega – leta 1899 lesen zunanji prizidek na vzhodni strani hiše, poimenovan "Sommer Salon", leta 1903 ledenica, leta 1904 pa še večji prizidek na zahodni strani hiše, ki je imel v pritličju "Schanklokal", v nadstropju sobo in kuhinjo, na podstrehi pa še eno sobo.

V bližini zgradbe, kjer so Schmeilerjeva, Pelikan in sostanovalci prebivali, je stal velik rudniški obrat, imenovan Bašerija – prebiralnica in pralnica rude, nedaleč sta tekli Nikova in nekaj niže Idrijca. Bližina obeh voda je bila očitno še vedno ogrožujoča, saj so, denimo, 19. decembra 1909 o veliki škodi zaradi poplav v spodnjem delu Idrije razpravljali celo v deželanem zboru v Ljubljani. Med tistimi, ki so bili prizadeti, je bila tudi Elisabeta Schmeiler, in sicer "na poslopju, pivu, vinu, žganju, posodi in živilih."⁵³

Poglavitna dejavnost Schmeilerja kot poklicnega fotografa je bilo portretiranje. Sklepamo lahko, da je bil leta 1894 ob intimnih nagibih tudi obet lepega števila potencialnih portretirancev eden od kriterijev za izbor novega kraja bivanja in delovanja. Najbrž je že ob občasnih prihodih iz Trbiža v Idrijo uvidel, da bi mu posel tu lahko tekkel, zato lahko odprtje stalnega ateljeja v rudarskem mestu, kjer

⁴⁹ Njegov rojstni datum je v tem viru napisan napačno – 9. 7. 1885. Posledično se napačni datum občasno pojavlja tudi v literaturi.

⁵⁰ Domovinska občina je povezana z domovinsko pravico, ki je bila zakonsko določena s Postavo z dne 3. decembra 1863, s katero se urejajo domovinska razmerja. Domovinsko pravico je posameznik lahko pridobil z rojstvom, poroko, sprejemom v domovinsko zvezo ali pridobitvijo javne službe (Hvala, Popisi prebivalstva iz upravnih fondov Zgodovinskega arhiva Ljubljana, 339).

⁵¹ SI_ZAL_IDR/0129, Občina Idrija, f. 71, spis za hišo Idrija 269.

⁵² Terpin, Idrijske hiše, 241.

⁵³ Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani 14. 1. 1910, 19.

konkurence skoraj ni bilo, vidimo tudi kot pragmatičen izbor. Natančne predstave prostora, kjer so njegovi idrijski posnetki nastajali in kjer se je obrti priučeval mali Josip, nimamo, saj ga načrti ne izrisujejo. O njem lahko sklepamo le po ohranjenih portretih. Veliko Schmeilerjevih in pozneje zlasti zgodnjih Pelikanovih fotografij je, kot je jasno vidno na robovih posnetkov, nastalo na prostem, najbrž kje ob domači hiši. V ozdaju za kulisami pogosto vidimo neko leseno poslopje, včasih tudi del hišnega zidu, pod nogami portretirancev pa so s kamenjem posuta tla. Tak način fotografiranja spominja na portretiranje, kakršnega so prakticirali popotni fotografi.⁵⁴ Schmeiler je bil take improvizacije vaje že z dvorišča Črnega orla, ne vemo pa, kje in kako je fotografiral v Trbižu. Toda, ko se je nastanil v Idriji, fotografije niso nastajale le doma, ampak tudi na terenu, fotografiral je namreč tudi dogodke na prostem, idrijske zgradbe, ulice in trge, pa tudi vedute okoliških krajev. Na terenu je občasno posnel tudi kak osebni ali družinski portret,⁵⁵ bil pa je tudi založnik razglednic.⁵⁶

Kmalu po naselitvi v Idriji in zagonu tukajšnje fotografske obrti je, presenetljivo, odprl še fotografski atelje na Ptuj. Iz tega obdobja se v javno dostopnih zbirkah sicer ni ohranilo veliko Schmeilerjevih ptujskih fotografij, a virov je dovolj, da lahko njegovo dejavnost na Ptuj z gotovostjo potrdimo.⁵⁷ 5. aprila 1896 je v ptujskem časopisu *Pettauer Zeitung* namreč objavil oglas, v katerem Ptujčane vabi v svoj atelje v "Neue Welt" – verjetno gre za prostor pri gostilni Novi svet (Neue Welt) blizu dominikanskega samostana – kjer naj bi strankam nudil kakovostne in cenovno ugodne fotografske izdelke vseh vrst.⁵⁸ Zdi se, da je zaradi njegove poti iz Idrije na Ptuj ali obratno, morda pa tudi kam drugam, večkrat nastal časopisni zaznamek o bivanju v katerem od ljubljanskih hotelov. Leta 1893 je, takrat morda še zaradi drugih opravkov, kot fotograf iz Trbiža, prenočil Pri avstrijskem carju, leta 1896 pa že kot Schmeiler s Ptuj Pri južnem kolodvoru. Obsto-

ptijskega ateljeja potrjuje tudi ohranjen portret moškega – na dnu sprednje strani fotografije je namreč vtisnjeno – A. Schmeiler, Pettau, na hrbtni strani pa še Anton Schmeiler, fotograf, Neue Welt Pettau.⁵⁹

Medtem ko je Schmeiler fotografiral in ob tem očitno iskal še dodatna, obetavna mesta za svojo dejavnost, je Josip, podobno kot njegova mati – v hiši, povezani z gostilno in obkrožen z različnimi ljudmi, odraščal. Schmeilerja sta se posvečala vsak svojemu poslu in nič ne kaže, da bi se jima v razmeroma zrelih letih rodil kak skupni otrok. Josip je leta 1899 uspešno zaključil ljudsko šolo.⁶⁰ Medtem ko je Elizabetin sin, Josipov vrstnik Evgen Tuječ, šolanje nadaljeval na realki v Ljubljani in nato študiral tehniko v Pragi,⁶¹ je Josip ostal v Idriji in se pri Schmeilerju začel učiti fotografske obrti. Še na stara leta je, denimo, z občudovanjem opisoval učenje kolodijskega postopka z mokrimi ploščami, ki ga je Schmeiler kljub napredku v fotografski tehniki še dolgo prakticiral.

Leta 1905, ko je dopolnil 20 let, je Josip pridobil spričevalo fotografskega pomočnika, ki ga je podpisal Anton Schmeiler, nato pa odšel za pol leta na Dunaj. Izpopolnjeval se je v ateljeju Brigitte na Wallensteinstrasse 26 in tam pridobil še mojstrsko spričevalo. Ko se je vrnil domov, ga je najprej čakala triletna vojaščina. Opravljal jo je od 1. oktobra 1906 do 1. novembra 1909, odslužil naj bi jo kot telefonist.⁶² Ob začetku poklicne kariere je očitno živel tudi pestro družabno življenje. O njegovem mladostnem obdobju posredno govori detajl, ujet v časopisni zaznamek tri mesece pred nastopom vojaščine. V Idriji so ga opazili v veseli družbi, ki je nazdravljala izvolitvi župana, Slovenec je o tem pisal: "To pot je postalo nenavadno živahno po več gostilnah, ko je bila končana podoknica. Napivalo, pilo in pelo se je, da je bilo kaj. V zgodnjih jutranjih urah se je vračal zlasti mladi liberalni naraščaj »korajžen« proti domu. Poskušali so svojo moč ob zidu, ki je okoli cerkve. Izdrli so dobro pritrjeno leseno ograjo ob zidu, vzdano veliko kamenito ploščo pa so prevrnili na tla. Izkazal se je pri tem, kakor pravijo, posebno mladi Schmeiler – Pelikan, ali kako se

⁵⁴ Kambič: *Josip Pelikan (1885–1977) in njegova fotografska delavnica*, 204.

⁵⁵ Kavčič, *Spodnja Idrija*, 13; fb Grapa Idrija.

⁵⁶ <https://stareslike.cerknica.org/2013/05/02/1901-cerknica-panorama-trga/>

⁵⁷ Namig na povezavo Schmeilerja s Ptujem najdemo tudi v monografiji *150 let fotografije na Slovenskem*, 155.

⁵⁸ *Pettauer Zeitung*, 5. 4. 1896, 7.

⁵⁹ *SI_ZAP/0385, Družina Sluga*, šk. 1, ov. 5, portret moškega.

⁶⁰ Kambič, *Josip Pelikan*, 11.

⁶¹ *Jahresbericht*, 74; *Slovenski narod*, 27. 10. 1910, 2.

⁶² Kambič, *Josip Pelikan*, 12.

Pelikanova fotografija sicer ne upodablja prebivalcev hiše 269, ampak eno od številčnih idrijskih družin leta 1911 (Mestni muzej Idrija, sg. SP 123)

že ta ne kapucinski, ampak sokolski brat piše.⁶³ Če zanemarimo očitno nazorsko opredeljenost avtorja, lahko iz zapisa zaznamo vsaj dvoje – da je bil Josip že član Sokola – leta 1906 ga najdemo tudi že na seznamu udeležencev vseskolskega zleta v Zagrebu⁶⁴ in da je priimek, drugačen od Schmeilerjevega, v okolju vzbujal pozornost.

Med stanovalce hiše št. 269 lahko znova vpogledamo ob popisu leta 1910.⁶⁵ Takrat je v njej živelo že 28 oseb, a struktura se je v desetih letih nekoliko spremenila. Josipa ob popisu ni bilo več v hiši, zakonca Schmeiler in Elizabetin sin Evgen Tuječ pač. Anton je naveden kot fotograf, Elizabeta kot gostilničar,⁶⁶ Evgen že kot tehnik. Čeprav se je njihova družinska celica skrčila, je v hiši ob tokratnem

popisu prebivalo še več ljudi kot pred desetletjem, bolj pisani pa so tudi njihovi poklici in izvori: natakara Ema Sagmeister (roj. 1890, Laški trg), dekla Ivana Bratina (roj. 1894, Spodnja Idrija), učenka Pavla Škraba (roj. 1899, Idrija), črkostavec Janko Žagar (roj. 1881, Nova cerkev, Celje), družina Bedenk: oče Leopold, rudar (roj. 1861, Idrija), mama Frančiška, gospodinja (roj. 1869, Idrija) in drugi Bedenkovi, vsi rojeni v Idriji – dninar Avguštin (roj. 1894), učenca Ludvik (roj. 1900) in Josip (roj. 1902), učenka Julijana (roj. 1904) in dojenček Viktor (roj. 1910). Nadalje sta v hiši živeli še čipkarica Ana Abram (roj. 1870, Idrija) in mala Albina Abram (roj. 1907, Idrija) in še vedno tudi družina, ki jo poznamo že iz prejšnjega popisa – Vidmarjevi. Prvovpisana med njimi sta bila zdaj že upokojeni rudar Anton Vidmar (roj. 1853, Idrija) in gospodinja, tokrat je to novo ime – Marija Vidmar (roj. 1867, Vojsko), sledijo otroci Franc, rudar (1889), Ivan (1894), Stanislav (1906), Dominik (1908) ter čipkarica Ana Vidmar (1885) z Marijo (1902) in Katarino Vidmar (1903) – obe sta bili učenki. Zanimivo je opazovati spremembe

⁶³ *Podoknico ... Slovenec*, 14. 7. 1906, 4.

⁶⁴ *Slovenski Sokol*, 25. 10. 1906, 10, 84.

⁶⁵ *SI_ZAL_IDR/0129, Občina Idrija, popis prebivalstva 1910, hiša 269.*

⁶⁶ *Vpis je zapisan v moški obliki.*

pri Vidmarjevih, ki so tekle vzporedno z Josipovim odraščanjem – oče Vidmar se je upokojil in – očitno – vnovič poročil, v novem desetletju sta se v družini rodila vsaj dva otroka. Eden od dvojčkov, rojenih leta 1889, je bil zdaj že rudar, Josipova vrstnica Ana Vidmar, zdaj čipkarica, pa je medtem očitno rodila dve hčerki in z njima ostala v domači hiši.

Josip odraste

Ko je Josip novembra 1909 odslužil vojaščino in je imel v žepu mojstrsko spričevalo, v prstih pa obrtne veščine, ki jih je nabiral pri Schmeilerju in na Dunaju, je bilo pred njim odraslo življenje. To je bilo že raziskano in v biografskih pregledih dokaj podrobno popisano.⁶⁷ Na sokolskem zletu v Brežicah se je zaljubil v klobučarjevo hčer Marijano Lebar in se tam z njo 24. maja 1910 poročil.⁶⁸ 4. maja 1910 je pridobil obrtni list za fotografsko obrt v Idriji na naslovu Idrija št. 269,⁶⁹ kjer je nastal prvi nabor njegovih idrijskih fotografij. Mnoge od njih so ohranjene še danes in jih skupaj s Schmeilerjevimi lahko označimo za ključno vizualno kroniko Idrije in Idrijčanov do obdobja prve svetovne vojne.

12. julija 1910 je ob idrijskem pridobil še obrtni list za fotografsko obrt v Brežicah. Fotografiral naj bi na dvorišču za hišo ženinih staršev, portretiranje pa naj bi tudi tu večinoma potekalo kar na prostem pred naslikano kuliso. V tem času so bili najpogostejši prostor izvajanja fotografske dejavnosti nasploh dvoriščni ateljeji, ki so zagotavljanje potrebne svetlobe imeli vsaj deloma steklene strehe in stene,⁷⁰ a pri Pelikanu je očitno tudi v Brežicah, podobno kot v Idriji, šlo še za fotografiranje neposredno na zunanji svetlobi. Reklamna vitrina z razstavljenimi fotografijami mladega fotografa je bila pritrjena

Marijana, Nada in Josip v Idriji
(Muzej novejšje zgodovine Celje, sg. JP-0012655 in družina Ravbar)

kar na zunanjem pročelju hiše Lebarjevih, posnetke pa so prodajali tudi v klobučarni.⁷¹ Ohranjene fotografije iz brežiškega okolja ob prevladujočih portretnih posnetkih pričajo tudi o fotografiranju na terenu – Pelikan je, denimo, leta 1914 posnel gradnjo brežiškega vodnega stolpa. Nekateri posnetki, ki so nastali v tem obdobju, nosijo oznako brežiškega, drugi idrijskega ateljeja, nekateri pa kar obeh. Ob poklicni se je po poroki razvijala tudi zasebna plat življenja zakoncev Pelikan. 5. junija 1911 se je Marijani in Josipu v Brežicah rodila hči Nada.⁷² Mama in deklica sta čas preživljali tudi v

⁶⁷ Kambič, *Josip Pelikan*, 14–16.

⁶⁸ Izpisek iz poročne matične knjige za Brežice, Muzej novejšje zgodovine Celje, sg. JP-0031727.

⁶⁹ Obrtni list C. kr. Okrajno glavarstvo Logatec, Muzej novejšje zgodovine Celje, JP-0025572.

⁷⁰ Ferlež, *Fotografiranje v Mariboru*, 33–37.

⁷¹ Počkar, *Dve gasi, dva policaja*, 134.

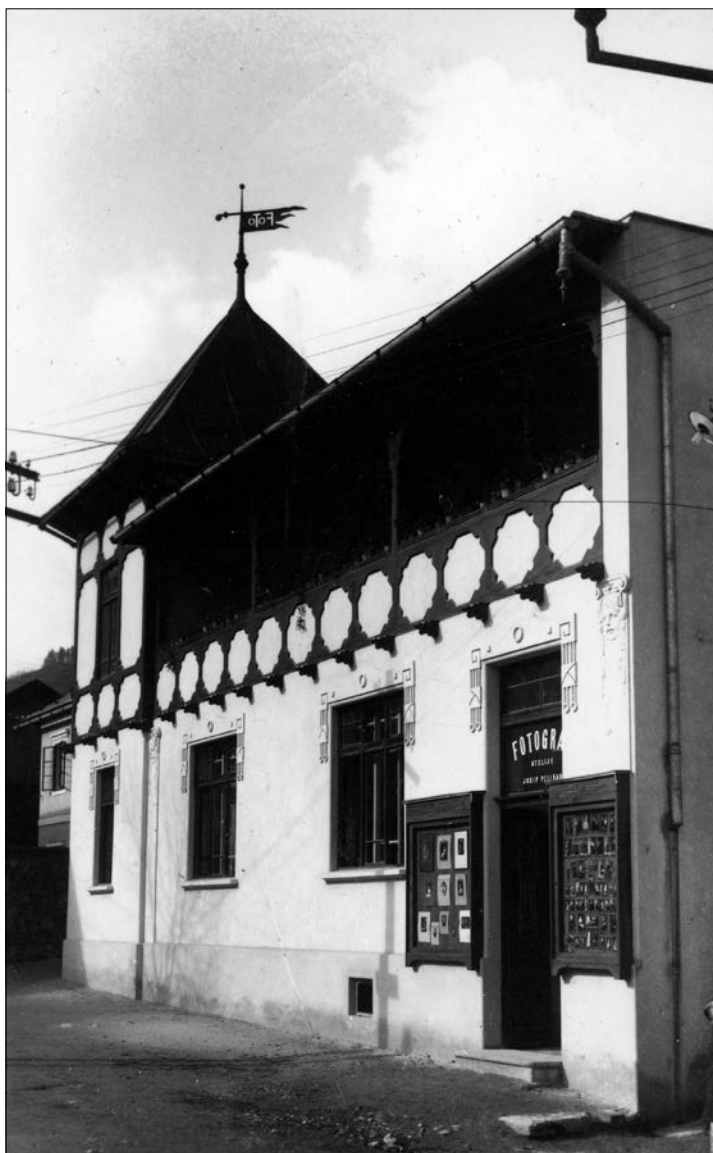
⁷² Kambič, *Josip Pelikan*, 13.

materinem domačem kraju, Josip pa se je verjetno gibal med Idrijo in Brežicami. V fotografiranje je uvedel tudi Marijano, ki ji pripisujejo avtorstvo nekaterih fotografij iz njunih ateljejev.

Očitno pa je kmalu padla odločitev, da bo družina živela in delovala v Idriji. O tem priča gradbeni načrt fotografskega ateljeja Josipa Pelikana nekoliko više od hiše št. 269 v smeri mestnega središča, na parceli št. 309. Izrisan je bil aprila leta 1910⁷³ in prikazuje enoprostorno prostostoječe pritlično poslopje s stekleno steno in streho, za katerega ni mogoče z gotovostjo trditi, da je bilo zares zgrajeno in v uporabi. Po ohranjenih fotografijah zagotovo vemo, da je začel Josip prav v tem času intenzivno samostojno fotografirati, čeprav natančnega kraja nastanka fotografij iz tega obdobja ne moremo prepričljivo locirati. Lahko bi nastajale v Idriji ob hiši št. 269, lahko pa tudi pri Lebarjevih v Brežicah ali v novem ateljeju z omenjenega načrta, če je dejansko obstajal.

Fotograf Anton Schmeiler je v tem času ostarel, ob Josipovi poroki je bil star že skoraj 70 let. Dejstvo, da je njegova žena Elizabeta oktobra leta 1911 z oglasom ponujala hišo št. 269 v prodajo oz. najem, bi lahko nakazovalo na prenehanje njegovega fotografskega delovanja, morda na bolezen, pa tudi na to, da Pelikan v hiši 269 verjetno ni več stanoval in morda tudi ne deloval.⁷⁴ 27. julija 1912 je, kot je objavil Slovenec, fotograf Anton Schmeiler umrl.⁷⁵

Konec prvega desetletja 20. stoletja se je Josipovo življenje torej v vseh pogledih prevesilo v odraslost. Del prehoda v novo življenjsko dobo je bila tudi odločitev, da za svojo mlado družino, pa tudi za svojo dejavnost, zgradi povsem novo poslopje.

Pelikanova hiša z ateljejem in družinskim stanovanjem v Idriji okoli leta 1913 (*Družina Ravbar*)

Zamislil si je udoben enodružinski dom v hiši z lastnim fotografskim ateljejem, kakršne so tudi drugod imeli nekateri uspešni poklicni fotografi njegovega časa.⁷⁶ Novogradnja s hišno številko 275⁷⁷ je zrasla nasproti domače hiše, tik ob Nikovi, na parceli št. 257. Pred tem so od tu po dolgih prerekanjih odstranili dve dotrajani hiši detektiva Julija Petriča, ki sam ni prebival v Idriji. Povsem blizu je bila Bašerija, na trgu pred novim poslo-

⁷³ SI_ZAL_IDR/0055, *Rudnik živega srebra Idrija, pred letom 1945, TE 1, PE 8.*

⁷⁴ *Gostilničarski vestnik*, 1. 10. 1911, 4.

⁷⁵ *Slovenec*, 27. 7. 1912, 3.

⁷⁶ Scheufler, *Fotografické album Čech*, 391–431.

⁷⁷ SI_ZAL_IDR/0129, *Občina Idrija, f. 71, spis za hišo Idrija 275.*

pjem pa litoželezni vodnjak s kipcem rudarja,⁷⁸ ki mu v Idriji rečejo Korle. Pozneje so ga prenesli na Scopolijev trg.

Pelikan je stavbno dovoljenje dobil 28. septembra 1912, zanimivo pa je, da je zapisnik, ki je nastal ob obravnavi, napisan v dveh jezikih – izjave, ki so jih deležniki izrekli v slovenščini in dokument kot celota so v slovenščini, izjave predstavnikov rudniškega in gozdarskega gospodarstva, ki pa so bile očitno podane v nemščini, so tako tudi zapisane. 28. julija 1913 je bilo izdano uporabno dovoljenje. Nedolgo zatem naj bi se Marijana in Nada preselili v Idrijo,⁷⁹ v novo družinsko hišo z zanimivim stolpičem in secesijskimi elementi na pročelju, napisom *Fotograf, atelje Josip Pelikan* nad vhodnimi vrati ter vitrinami za razstavljanje fotografij na vsaki strani vhoda.⁸⁰ S trga se je po nekaj stopnicah vstopilo v vežo, če si šel naravnost, si prišel v atelje⁸¹ s stekleno severno steno in streho, ki se je nadaljeval v temnico in delovne prostore. Na levo si z glavnega vhoda zavil v družinsko stanovanje s kuhinjo in dvema sobama. Dodatni prostori so bili še v nadstropju stolpiča. Za hišo je tekla Nikova, v ozadju se je vzpenjal hrib proti jašku Frančiške. Samo streljaj stran, čez trg, je stala hiša št. 269. Nova zgradba je bila očitno dobro sprejeta, saj je že za časa gradnje izšla časopisna notica: »Fotograf Josip Pelikan je začel graditi na bivšem Petričevem stavbišču (poleg Šepetavceve hiše) svoj lastni atelje. Stavba bo jako lična, podobna visokoprtilični vili s stolpičem na gorenjem koncu. Služila bo mestu v izdatno olepšavo. Domačega fotografa, ki izdeluje res izborne slike, moremo spriči njegove marljivosti in podječnosti le toplo priporočati. On krasi mesto – mesto naj podpira njega!«⁸²

Večina ohranjenih idrijskih fotografij Josipa Pelikana je sodeč po primerkih v zbirki Mestne-

ga muzeja Idrija⁸³ nastalo v tem obdobju, zlasti med letoma 1910 in 1914, skoraj gotovo pa je bil Pelikan udeležen tudi pri kateri, ki je podpisana s Schmeilerjevim imenom in je nastala že prej, morda pa tudi pri tistih, ki nosijo letnico vojne in so včasih pripisani Marijani. Motivi so zelo različni – od portretov posameznikov in skupin do vedut in industrijskih posnetkov rudnika. Davorin Lenko piše,⁸⁴ da je zaradi podobnosti tehnik, uporabljanih rekvizitov in oznak zelo težko razlikovati med Pelikanovimi in Schmeilerjevimi fotografijami, a mnoge so označene izključno z Josipovim imenom. Za fotografije, ki so označene z oznakami ateljeja Pelikan in so nastale v času med prvo svetovno vojno, se domneva, da jih je posnela Marijana Pelikan. Na portretih se velikokrat pojavljajo posamezniki – moški, ženske in otroci, ter skupine – pogosto gre za družinske posnetke, večkrat pa tudi za člane kakšnih družb. Pogoste so, v Idriji in v Brežicah, upodobitve Sokolov, pojavijo se tudi Orli. Včasih gre za značilne režirane posnetke prijateljev v stereotipnih pozah, denimo za mizo z vrčki piva. Nekateri portretiranci so v uniformah, drugi v civilni opravi. Na posnetkih razbiramo kulise, razne rekvizite in ponavljajoče se pohištvo. Dekleta, posamič ali v skupinah, so posedene na klop ali postavljene ob kak sedež ali mizo.⁸⁵ Ohranjeni so tudi posnetki rudniških kolektivov in posameznikov, pa članov društev, denimo gasilskega, bralnega in godbenega. Pogoste so poročne fotografije, posnetki vojakov, mater z dojenčki in otrok, občasno se ob ljudeh na posnetkih pojavijo tudi psi. Podroben pregled portretnih fotografij pokaže, da so bile sprva mnoge posnete na prostem, saj je na robovih večkrat vidna drobnokamnita talna podlaga, tu in tam pa tudi lesena zgradba, na katero so prislone kulise ter stena neke stavbe. Pogost rekvizit je bela klop, na kateri se je očitno zvrstilo precej portretirancev. Za posnetke, na katerih vidimo parketna tla, lahko sklepamo, zlasti če gre za datacijo od 1913 naprej, da so nastali v ateljeju v novi hiši Josipa Pelikana.

⁷⁸ Kavčič: *Josip Pelikan v Idriji*, 12–13.

⁷⁹ Kambič, *Josip Pelikan*, 14.

⁸⁰ *Fotografija nove zgradbe, na njej pred vhodom stoji Josip Pelikan, skozi okno kuhinje pa gledata Marijana in mala Nada, iz družinske zapuščine, hrani Muzej novejša zgodovine Celje.*

⁸¹ Janez Kavčič je po načrtu povzel mere ateljeja: dolg je bil 8 metrov, širok 5 metrov in visok 5, 35 metra. Stensko okno je merilo 18 m², položna steklena streha, ki se je spajala z oknom, pa kar 30 m² (Kavčič, *Josip Pelikan*, 12.)

⁸² *Nova stavba v Idriji*. *Dan*, 4. 10. 1912, 3.

⁸³ Nekaj jih je ohranjenih v obliki fotografskih negativov na steklenih ploščah, nekaj pa na papirju. Pri steklenih ploščah gre predvsem za fond 377 enot, ki ga je leta 2013 Mestnemu muzeju Idrija podarila Sonja Butina (Lenko: *Iz fototeke Mestnega muzeja Idrija*, 99).

⁸⁴ Lenko: *Iz fototeke Mestnega muzeja Idrija*, 99.

⁸⁵ Več posnetkov glej v: Ferlež, *Gnezda*.

Pelikanov portret moških ob pivu – robovi posnetka kažejo, da je bila fotografija posneta na prostem, foto: Josip Pelikan med 1910 in 1913 (*Mestni muzej Idrija, sg. SP 164*).

Druga pomembna serija so fotografije Idrije, Spodnje Idrije in drugih krajev iz širše okolice, bodisi kot fotografske vedute, razglednice ali posnetki mestnega dogajanja in ljudi, ki so nastali na prostem. Nekaj je tudi posnetkov posamičnih objektov ali delov naselij. Veliko krajskih posnetkov je ohranjenih tako v fototeki Mestnega muzeja Idrija kot v idrijski enoti Mestnega arhiva Ljubljana. Istočasno so, kot smo videli, v Brežicah nastajali tudi posnetki brežiških meščanov in vedut. Izredno zanimiva je odlična serija Pelikanovih fotografij, ki jo je leta 1913 pri njem naročila rudniška uprava. Posnetki prikazujejo številne za rudnik pomembne podobe – beležijo vse temeljne postopke kopanja in pridobivanja živega srebra, številne rudniške naprave, pa tudi posnetke mesta, z rudnikom in življenjem rudarjev povezanih zgradb in ljudi, večinoma pri delu (slika 11). Serija je ohranjena v Tehničnem muzeju na Dunaju.⁸⁶

⁸⁶ *Technisches Museum Wien, Online Sammlung / Pelikan, [https://www.technischesmuseum.at/museum/online-](https://www.technischesmuseum.at/museum/online-sammlung#sammlung/ui/%7B%22search%22%3A%22Pelikan%22%7D/section/archive/%7B%22facetFilterStore%22%3A%7B%22facetFields%22%3A%5B%5D%7D%7D)*

Ko je za Pelikana in njegove torej končno vse obetalo prosperiteto, ko je kazalo, da bo v Idriji zgradil uspešno kariero in, najbrž, povečal družino, se je začela vojna. Čeprav tega takrat še ni mogel vedeti, je to bil skoraj že konec njegovega idrijskega obdobja. Če ne bi bilo vojne in njenih posledic, bi Josip Pelikan skoraj gotovo postal in ostal uspešen idrijski fotograf. Toda zunanje okoliščine so sprožile drugačen razvoj dogodkov – samo leto dni po dokončanju nove hiše je bil vpoklican v avstro-ogrsko vojsko, dodeljen je bil češkemu regimentu v kraju Bekes Gyula na današnji madžarski meji z Romunijo, ukvarjal pa naj bi se z izdelovanjem letalskih posnetkov, ki so jih posnela vojna letala in z dovoljenjem lokalnih oblasti tudi portretiral.⁸⁷ Med vojno naj bi se redno oglašal domačim in jih v Idriji vsaj enkrat tudi obiskal. V

-sammlung#sammlung/ui/%7B%22search%22%3A%22Pelikan%22%7D/section/archive/%7B%22facetFilterStore%22%3A%7B%22facetFields%22%3A%5B%5D%7D%7D

⁸⁷ Kambič, Josip Pelikan, 15.

Marijana, najverjetneje za štedilnikom v družinskem stanovanju idrijske hiše Pelikanovih (*Družina Ravbar*)

času njegove odsotnosti je atelje vodila Marijana, dokler se decembra 1918 Josip ni vrnil v Idrijo.

Vrniti se v Idrijo po koncu prve svetovne vojne je pomenilo – vrniti se v drugačno mesto. Nekdanje avstrijsko Primorje je postalo del Kraljevine Italije,⁸⁸ število prebivalcev se je znižalo, izselilo se je precej Nemcev in Čehov, najbolj pa je na znižanje

⁸⁸ Hvala, *Popisi prebivalstva iz upravnih fondov Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, 344.

vplivala močna emigracija naprednega slovenskega prebivalstva.⁸⁹ Italijani naj bi zasedli tudi del nove Pelikanove hiše, od njega kot odbornika planinskega društva pa pričakovali, da bo sodeloval pri preimenovanju planinskih vrhov iz slovenščine v italijanščino. V zaostrenih političnih razmerah naj bi se Josip odločil, da zapusti Idrijo in skoraj novo hišo z ateljejem ter se z mlado družino preseli v Brežice. Poleti leta 1919 naj bi v naglici zapustil mesto, mejo naj bi prečkal pri Žireh in se nato iz Škofje Loke z vlakom odpeljal proti Ljubljani in Brežicam.⁹⁰ Po poti naj bi slučajno izvedel za izpraznjen fotografski atelje Martina Lenza v Celju.⁹¹ Od tu je njegova zgodba in zgodba njegove družine znana – danes jo nazorno ponazarjata ohranjen stekleni atelje na dvorišču in hiša z novjšim ateljejem v Razlagovi ulici v Celju. Leto 1919 se v Josipovem življenju nasploh zdi – leto prelomov, vse, kar se je leta 1894 za Pelikana in Schmeilerja v Idriji začelo, se je zdaj nenadoma zaključilo. 12. aprila 1919, pet let po Schmeilerjevi smrti, je po kratki bolezni, stara 74 let, umrla še Josipova mačeha Elizabeta. 14. aprila so jo pokopali v Pragi. V osmrtnici,⁹² ki sta jo objavila sinova, Josip ni bil udeležen.

Svojo idrijsko hišo je prodal šoferju Ivanu (Janezu) Bajtu, bratu fotografa Srečka Bajta. Kupec jo je leta 1922 prenovil in prilagodil svojim potrebam – atelje in sobo ob njej je sprva želel preurediti v garažo, a je naposled tam uredil

⁸⁹ Keser, *Rast in gibanje prebivalstva mesta Idrije*, 12, 14.

⁹⁰ Nekateri viri navajajo, da naj bi Idrijo zapustila skupaj s prijateljem Baltazarjem Baeblerjem, a spomini Baeblerjevega sina na očetov prehod meje leta 1919 Pelikana ne omenjajo (Bebler, *Čez drn in strn*, 14).

⁹¹ Kambič, *Josip Pelikan*, 16.

⁹² *Slovenski narod*, 16. 4. 1919, 4.

skladišče, sprednji sobi, ki sta gledali proti trgu, pa v trgovino. Parketne talne obloge skoraj novega fotografskega ateljeja je želel zamenjati z betonskimi, zazidal je stekleno steno fotografskega ateljeja in v nekdanji temnici vgradil okna. Napravil je tudi nov vhod v del hiše, ki ga je preuredil v trgovski lokal.⁹³ Po drugi svetovni vojni so bile v hiši še druge dejavnosti, ohranil se je spomin na Kolakovičev frizerski salon in na delavnico urarja Franja Rebca.

21. aprila 1945 je bila zgradba zadeta ob bombardiranju, a takrat še ni bila podrta.⁹⁴ Preživela je vojno, ne pa obdobja urbanih prenov tega območja na prelomu šestdesetih in sedemdesetih let 20. stoletja. Takrat so komaj dobrega pol stoletja staro hišo, ki so se je meščani, ko je bila v gradnji, tako veselili, porušili. Približno na njenem mestu so zgradili nov poslovni kompleks. Josip Pelikan je bil, ko je njegova idrijska hiša padla, že dolgo Celjan, dodobra vpet v urbani utrip svojega novega domačega okolja.

Pelikanova zapuščine in česa se (ne) spominjamo

Zanimivo se zdi vprašanje, ali je Pelikan kdaj po odhodu v Celje obiskal Idrijo. Je videl svojo nekdanjo hišo, spremenjeno v trgovski, frizerski in še kakšen lokal? Je kdaj obiskal Schmeilerjev grob? Je ohranjal stike z ljudmi iz Idrije? Se je srečeval z Evgenom Tuječem, ki se je poročil v Pragi in živel v Ljubljani ter postal uspešen inženir, lastnik elektrotehničnega podjetja, trgovec in celo izumitelj?⁹⁵ Je kdaj videl del svoje fotografske zapuščine, ki je očitno ostala v kraju nastanka? Se je nemara kdaj vračal v Trbiž ali celo v Rožmitál? V Brežice se zagotovo je, o tem pričajo fotografije, ki jih je tam posnel kot fotograf iz Celja.

V Celju se je za njim ohranilo skoraj vse, kar mu je nudilo prostor za delo in bivanje – hiša s stanovanjem in električnim ateljejem ter dvoriščni stekleni atelje, ob tem pa še izredna količina ohranjenih in brezhbno urejenih fotografij, fotograf-

skih pripomočkov in osebnih reči. Ker je srečno preživel vrsto družbenih premen in udeležan bogato ustvarjalno življenje, od tega več kot pol stoletja v Celju, je tam postal ena od mestnih ikon. Spomini nanj so vseprisotni, institucije jih zbirajo, ljudje jih ohranjajo, se z njimi ponašajo in jih pogosto vključujejo v repertoar dediščine svojega kraja. Z uspešnimi konservatorskimi posegi in muzejskimi prezentacijami zgodba o Pelikanu, vsaj njen celjski del, prehaja meje tega mesta. Njegova celjska zapuščina nudi odličen vpogled v življenjsko zgodbo ne povsem tipičnega, vsekakor pa reprezentativnega predstavnika generacije, rojene proti koncu 19. stoletja, ki je, če je imel srečo, preživel obe vojni in za časa življenja z relativno malo premiki menjal nekaj držav, sistemov, jezikov in življenjskih paradigem.

Če je kolektivni spomin na Pelikanovo celjsko kariero brez dvoma zelo živ, pa je drugače z njegovim idrijskim obdobjem – seveda je tudi ta v celjskih prezentacijah del fotografove življenjske zgodbe, a tam, razumljivo, ni v ospredju. V Idriji, kjer je prav tako preživel skoraj četrtno stoletja, pa se, kljub obilju ohranjenih fotografij, nekaj dokumentov in drobcev čez generacije prenesenih spominov, v kolektivno zavest ni zares vpisal. Idrijčani, ki se s svojo bogato rudarsko, kulinarično, čipkarsko in še kakšno dediščino veliko ukvarjajo ter jo uspešno vključujejo v sodobne prakse, pri čemer je dediščina rudarjenja podkrepljena še z Unescovo znamko, Josipa Pelikana kot idrijskega fotografa v svoj dediščinski imaginarij zaenkrat načrtno niso vpletli. Njegove fotografije so sicer prisotne v muzejskih prezentacijah, v knjigah, ki izhajajo v Idriji in celo na stenah kakega idrijskega lokala, načrti njegovih zgradb so skrbno shranjeni v idrijskem arhivu, nekaj s Pelikanom povezanih fotografij iz idrijskega obdobja je ohranjenih tudi v drugih slovenskih zbirkah, a izven strokovnih krogov zavedanje o njegovi idrijski dobi v kraju ni široko prisotno.⁹⁶ So

⁹³ *SI_ZAL_IDR/0129, Občina Idrija, f. 71, spis za hišo Idrija 275.*

⁹⁴ *Terpin, Idrijske hiše, 239.*

⁹⁵ *Poroka. Dan, 2. 5. 1914, 2; Poštni pismeski nabiralnik. Uprava za zaščito industrijske svojine, 1933; Naša elektrotehnična industrija. Jutro, 6. 9. 1922, 4; Spremembe v trg. registru. Slovenec, 8. 5. 1927, 8.*

⁹⁶ *Portretna posnetka Antona Schmeilerja iz idrijskega obdobja sta ohranjena v zbirkah Slovenskega etnografskega muzeja in Pokrajinskega arhiva Maribor, medtem ko Zgodovinski arhiv Ptuj hrani fotografijo iz njegovega ptujskega ateljeja. Pokrajinski muzej Maribor v enem od družinskih albumov hrani posnetek iz trbiškega ateljeja B. Kastner. Portretne fotografije Josipa Pelikana iz njegovega idrijskega ateljeja, na katerih so poleg številnih domačinov tudi posamezniki, ki so se pozneje izselili, hranijo celo potomci nekdanjih Idrijčanov v Mariboru.*

V Idriji je v ospredju dediščina rudarjenja, ki je dokumentirana tudi na Pelikanovih fotografijah
(*Technisches Museum Wien, sg. BPA-016140-02-15*)

pa Pelikanovih posnetkov gotovo polni starejši družinski albumi v Idriji, okoliških krajih, v Brežicah in drugod. V Posavskem muzeju Brežice hranijo nekaj njegovih originalnih fotografij iz brežiškega ateljeja in precej kopij posnetkov iz tega okolja, ki so nastali v okviru terenskih raziskav muzejskih kustosov, zlasti etnologinje Ivanke Počkar.

Vprašamo se lahko, ali bi bilo drugače, če bi, kot celjski, še stal tudi Pelikanov idrijski fotografski atelje oz. njegova hiša nasploh. Je nemara prav fizični obstoj oz. propad zgradb tisti, ki bistveno pripomore bodisi k dolgemu trajanju spominov, bodisi k njihovem ponikanju v pozabo? Gredo z morebitnim padcem zidov v pozabo tudi z njimi povezani ljudje in dejavnosti? Po drugi strani pa – ali gredo zgradbe nemara v rušenje tudi zato, ker so v pozabo ali nemilost padli njihovi nekdanji protagonisti? Kot raziskovalci odnosa med človekom in prostorom ter procesov spominjanja in dediščinjenja lahko povzamemo, da imajo zgradbe moč, da z ostajanjem oz. zginevanjem utrjujejo ali brišejo gradnike osebnih, skupnostnih, krajevnih in kolektivnih identitet, zato so kriteriji presojanja nji-

hove avtentičnosti in pričevalnosti zelo pomembni. Posledično nikakor ne bi smeli biti le zadeva parcialnih stališč strokovnjakov, ampak vedno tudi domena širše skupnosti in širšega konteksta.

Robert Jereb piše o zaznavanju Idrije na dva načina – podobe mesta in njegove fizične pojavnosti. Prvo bi lahko vzporejali z mentalno podobo, ki je zgrajena na dejanskem urbanem ogrodju s precejšnjim dodatkom vedutnega imaginarija in zgodovinskega spomina na delovanje rudnika. V mentalnem prostoru se po njihovem mnenju tako dvigujejo poslopja in objekti, ki jih ni več, njihova dejanska oblika pa je projekcija kolektivnega spomina. Individualne podobe so prisotne in tvorijo skupinsko podobo, zlasti potem, ko se le še malo ljudi spominjajo ne le, kje je kaj bilo ter kakšne so bile oblike objektov in prostorov, temveč hranijo tudi spomin na njihovo doživljanje. Vse te mentalne slike se zlijejo v enotno podobo, ki postane dediščina prostora, njen kolektivni spomin.⁹⁷

⁹⁷ Jereb, *Mesto in prostori spomina*, 227.

Zdi se, da se zavedanje o formativni dobi verjetno najbolj znanega slovenskega obrtnega fotografa 20. stoletja ob pestrosti drugih dediščinskih impulzov v idrijski kolektivni spomin ni odtisnilo prav globoko. To samo po sebi nima vrednostnega predznaka, opomni pa, da je sedanjí trenutek vsakega kraja – Idrije, Trbiža, Rožmitála, Brežic in vseh drugih krajev, zgrajen iz nešteto bolj ali manj izjemnih pojavnosti, od katerih jih velika večina sčasoma ponikne v pozabo in to celo v primerih jasno izražene želje po unikatnosti njihovih akterjev, kot jo kaže prolog tega besedila. Tiste, ki ostajajo, so bodisi rezultat spleta okoliščin ali družbenih razmer, ki iz najrazličnejših razlogov nekatere vidike prekrijejo, druge izpostavijo, tretje pa nadgradijo ali po potrebi celo spremenijo oziroma prilagodijo. Materialni ostanki preteklosti, tudi hiše pa, kot piše Torgeir Rinke Bangstad,⁹⁸ ko definira materialni spomin kot konstitutivno silo, ne preživijo le svojega prvotega namena in svojih graditeljev, ampak imajo moč, da oblikujejo tudi vsakokratne nove sedanjosti. Časovnosti v tem kontekstu torej ne smemo razumeti zgolj kot enosmeren proces.

Če pa pomislimo neobremenjeno – za ohranjanje čisto vsega dejansko ni prostora, ne v krajih, kjer živimo, ne v glavah, s katerimi mislimo. Spomin in pozaba sta in bosta, ob raznoterih kriterijih presejanja, vedno soobstajala ter po eni strani odsevala osebni in kolektivni odnos do preteklosti, hkrati pa vplivala na razmerja v sodobnosti in prihodnosti.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv družine Ravbar, (deloma hrani tudi Muzej novejšje zgodovine Celje).

Krstna knjiga (narození) 1799–1845, Boskovic, Blansko, Brněnské biskupství, Moravský zemský archiv Brno, dostopno na: <https://www.mza.cz/actapublica/matrika/detail/2911?image=216000010-000253-003368-000000-000173-000000-00-B02083-02930.jp2>, pridobljeno: 14. 7. 2025.

Krstna knjiga (narození) 1846–1859, Starý Rožmitál, Příbram, Státní oblastní archiv

v Praze, dostopno na: <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12495/68>, pridobljeno: 14. 7. 2025.

Krstna knjiga (narození) 1860–1881, Starý Rožmitál, Příbram, Státní oblastní archiv v Praze, dostopno na: <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12472/143>, pridobljeno: 14. 7. 2025.

Krstna knjiga Trbiž (Tarvisio) 1876–1893, str. 165, dostopno na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSPJ-P93R-W?i=464&cat=525204> in <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSPJ-P9Q7-C?i=160&cat=525204>, pridobljeno: 14. 7. 2025.

Mrliška knjiga (knihá zamřelých) 1870–1887, Starý Rožmitál, Příbram, Státní oblastní archiv v Praze, dostopno na: <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12479/35> in <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12479/25>, pridobljeno: 14. 7. 2025.

Mrliška knjiga (knihá zamřelých) 1888–1907, Starý Rožmitál, Příbram, Státní oblastní archiv v Praze. Dostopno na: <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12470/28>, pridobljeno: 14. 7. 2025.

Mrliška knjiga Trbiž (Tarvisio) 1865–1892, str. 236, dostopno na: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSPR-T3H7-Z?i=251&cat=525204> in <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSPR-T34D-T?i=6&cat=525204>, pridobljeno: 14. 7. 2025.

Poročna knjiga (knihá oddaných) 1875–1896, Starý Rožmitál, Příbram, Státní oblastní archiv v Praze, dostopno na: <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12478/45>, <https://ebadatelna.soapraha.cz/d/12478/33>, pridobljeno: 14. 7. 2025.

Poročna knjiga, zvezek IX, Idrija 1885–1904 (sg. ŠAK Ž Idr MKP 9), Škofijski arhiv Koper, dostopno na: Matricula Online <https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/koper/Idrija/%25C5%25A0AK+%25C5%25BD+Idr+MKP+9/?pg=126>, pridobljeno: 14. 7. 2025.

Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC, Josip Pelikan, 1912–2001.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, SI_ZAL_IDR/0129, Občina Idrija, popis prebivalstva 1900, hiša 269.

⁹⁸ Bangstad, *Beyond Presentism*, 130.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, SI_ZAL_IDR/0129, Občina Idrija, popis prebivalstva 1910, hiša 269.
 Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, SI_ZAL_IDR/0129, Občina Idrija, f. 71, spis za hišo Idrija 269 in 275.
 Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, SI_ZAL_IDR/0055, Rudnik živega srebra Idrija, pred letom 1945, TE 1, PE 8.
 Zgodovinski arhiv Ptuj, SI_ZAP/0385, Družina Sluga, šk. 1, ov. 5, portret moškega.

Fototeke

Družinski albumi družine Ravbar
 Mestni muzej Idrija
 Muzej novejšje zgodovine Celje (izvorno arhiv Nade Zoré in njenih potomcev)
 Podbrdské museum Rožmítal, Databáze, <https://www.rozmitalskeobrazky.cz/obrazky/objekty/>
 Pokrajinski arhiv Maribor
 Pokrajinski muzej Maribor
 Posavski muzej Brežice
 Slovenski etnografski muzej
 Stare slike, <https://stareslike.cerknica.org/>
 Technisches Museum Wien, Online Sammlung / Pelikan, <https://www.technischesmuseum.at/museum/online-sammlung#sammlung/ui/%7B%22search%22%3A%22Pelikan%22%7D/section/archive/%7B%22facetFilterStore%22%3A%7B%22facetFields%22%3A%5B%5D%7D%7D>
 Zgodovinski arhiv na Ptuj
 Zasebna zbirka Bože Vencelj
 Facebook profil Grapa Idrija

Periodika

Amstblatt zur Leibacher Zeitung Nr. 231, 8. 10. 1879.
Dan: neodvisen političen dnevnik, 4. 10. 1912, 2. 5. 1914.
Gostilničarski vestnik, 1. 10. 1911.
Jahresbericht der k. K. Oberrealschule in Laibach für das Schuljahr 1902/1903, Laibach 1903.
Jutro, 6. 9. 1922.
Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani, 14. 1. 1910, letn. 47, št. 19.
Petauer Zeitung, 5. 4. 1896.

Ročni kažipot po Ljubljani in kranjskih mestih, 1907.
Slovenec, 14. 7. 1906, 27. 7. 1912, 8. 5. 1927.
Slovenski narod, 27. 10. 1910, 16. 4. 1919.
Slovenski Sokol: Glasilo slovenske sokolske zveze, L. 3, št. 10 (25. 10. 1906).
Uprava za zaščito industrijske svojine, 1933.

Ustni viri

Pogovor z domačinom, Dobrna, 2016.
 Pogovori s prebivalci mesta, Idrija, 2023 in 2024.
 Pogovor in korespondenca z Boženo in Edvardom Ravbarjem, Ljubljana, 2024 in 2025.
 Pogovor s stanovalko nekdanje Cikánke, Rožmítal pod Třemšínem, 2025.

Literatura

Bangstad, Torgeir Rinke: Beyond Presentism: Heritage and the Temporality of Things. *Ethnologia Europaea* 49, 2020, št. 2, 115–132, DOI: <https://doi.org/10.16995/ee.1443>
Bebler, Aleš: Čez drn in strn. [Koper]: Lipa; [Trst]: Založništvo tržaškega tiska, 1981.
Brezavšček, Marica: Sto let PD Idrija. *Sto let naših poti: Planinsko društvo Idrija 1904–2004*, Idrija: Planinsko društvo, 2004, str. 7–10.
Ferlež, Jerneja: *Fotografiranje v Mariboru: 1918–1941*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2002.
Ferlež, Jerneja: *Gnezda*. Idrija: Založba Bogataj, 2024.
Ferlež, Jerneja, Alja Lipavic Oštir: Vzroki za smrt in načini prebivanja med Kozjakom, Pohorjem in Halozami konec 19. stoletja. *Studia Historica Slovenica* 23, 2023, št. 1, str. 47–104.
Hinko Krappek, čovjek svog doba: a Man of his Era (ur. Sanda Kočevar). Karlovac: Muzeji grada Karlovca, 2023.
Hofmeister, Rudolf Richard: *Kořeny*. Česká Třebová: Lukavský, 1924.
Hofmeister, Rudolf Richard: *Nové rožmitálské obrázky*. Praha: Šolc a Šimáček, 1929.
Hofmeister, Rudolf Richard: *Probíjení*. Mladá Boleslav: Karel Vačlena, 1926.
Hvala, Dejan: Popisi prebivalstva iz upravnih fondov Zgodovinskega arhiva Ljubljana,

- Enota v Idriji. *Arhivi* 45, 2022, št. 2, str. 333–349.
- Jereb, Robert:** Mesto in prostori spomina: primer Idrije. *Ars et Humanitas* 13, 2019, 1, str. 219–233.
- Kambič, Mirko:** Josip Pelikan (1885–1977) in njegova fotografska delavnica. *Kronika* 34, 1986, št. 3, str. 225–228.
- Kambič, Mirko:** Josip Pelikan, slovenski fotograf (1885–1977). *Josip Pelikan, slovenski fotograf*. Celje: Mohorjeva družba: Muzej novejšje zgodovine, 1996, str. 7–36.
- Kambič, Mirko:** Seznam fotografov. *150 let fotografije na Slovenskem*. Ljubljana: Mestna galerija Ljubljana: Arhitekturni muzej Ljubljana, 1989, str. 152–156.
- Kavčič, Janez:** Josip Pelikan v Idriji. *Komunitator*, 5, avgust 2005, št. 27, str. 12–13.
- Kavčič, Janez:** *Spodnja Idrija*. Idrija: Bogataj, 1996.
- Kermavnar, Simona:** Stara gostilna Mantova na Vrhniki. *Vrhniki razgledi*, 23, 2023, str. 165–209, dostopno tudi na: <https://www.mojaobcina.si/vrhnika/novice/stara-gostilna-mantova-na-vrhniki.html>, pridobljeno 25. 5. 2025.
- Keser, Sergije:** Rast in gibanje prebivalstva mesta Idrije v razdobju 1854–1953. *Idrijski razgledi*, 4, 1959, št. 1, str. 10–16.
- Lenko, Davorin:** Iz fototeke Mestnega muzeja Idrija. *Idrijski razgledi* 62, 2017, št. 2, str. 98–106.
- Ličen, Daša:** *Meščanstvo v zalivu*. Ljubljana: Studia humanitatis: Založba ZRC, 2023.
- Ocelák, Radek:** *Katalog české vizitkové fotografie: Díl I, doba předsecesní (1859–cca 1892)*, verze 1.1., 2019, dostopno na: https://podoby-predku.cz/wp-content/uploads/2019/02/katalog_vizitky_vl-1.pdf, pridobljeno 26. 7. 2025.
- Počkar, Ivanka:** *Dve gasi, dva policaja, sto obrtnikov*: življenje mestnih obrtnikov od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne na primeru Brežic. Brežice: Društvo za ožvitev mesta Brežice, Krško: Valvasorjev raziskovalni center, Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Rožman, Irena:** O verodostojnosti zapisov v matičnih knjigah: metodološki vidiki. *Acta Histriae*, 19, 2011, št. 4, str. 743–756.

Scheufler, Pavel: *Fotografické album Čech 1839–1914*. Praha: Odeon, 1989.

Šlabnik, Matevž in Peter Mikša: “V prhavz smo šli radi živet”: pregled gradbene zgodovine in stanovanjske kulture v rudniških stanovanjskih blokih v Idriji. *Kronika*, 66, 2018, št. 1, str. 83–94.

Terpin, Rafko: *Idrijske hiše: monografija o idrijskih stanovanjskih hišah*. Idrija: samozal. R. Terpin, 2011.

Zusammenfassung

„ER ZIERT DIE STADT – DIE STADT MÖGE IHN UNTERSTÜTZEN!“

Die formative Periode des Fotografen Josip Pelikan in Idrija

Josip Pelikan, der vor allem als Cillier Fotograf bekannt ist, begann seinen fotografischen Weg in Idrija. Dorthin kam er gemeinsam mit dem Fotografen Anton Schmeiler, nachdem in Trbiž, wo er im Jahr 1885 geboren wurde, seine Mutter Barbara Kastner, geb. Pelikan, verstorben war. Auch sie war eine Fotografin und hatte in Trbiž, ähnlich wie Schmeiler, ein Fotoatelier. Geboren wurde sie in Rožmálu pod Třemšínem in Tschechien als Tochter des Gastwirts Antonin Pelikan, brachte dort im Jahr 1876 ihre erstgeborene Tochter zur Welt und begrub sie bereits im Jahr darauf; schließlich heiratete sie im Jahr 1878 Jan Kastner und verwitwete bald danach.

Schmeiler ließ sich mit dem jungen Josip im Jahr 1894 in Idrija nieder, wo er die Gastwirtin Elizabeta Tuječ heiratete und in deren Haus die fotografische Tätigkeit einführte. In diesem Gebäude im unteren Teil der Stadt lebten neben der erweiterten Besitzerfamilie auch Familien von Bergleuten und Gewerbetreibenden sowie weitere Einzelpersonen mit verschiedenen Berufen. Josip wuchs in Idrija auf, besuchte dort die Volksschule und wurde dann bei Schmeiler zum Fotografen ausgebildet. Als Jugendlicher trat er dem Turnverein Sokol bei. Im Jahr 1905 legte er in Wien die Meisterprüfung ab, es folgten drei Jahre Militärdienst, dann kehrte er nach Idrija zurück und begann seinen eigenständigen Weg als Fotograf. Im Jahr 1910 erwarb er die

Gewerbeberechtigung, heiratete Marijane Lebar aus Brežice und wirkte danach einige Zeit in Idrija sowie in Brežice als Berufsfotograf. Im Jahr 1913 ließ er in Idrija, gegenüber dem damaligen Wohnhaus, ein neues Gebäude errichten, das sowohl das Heim für die junge Familie als auch ein Fotoatelier umfasste. Bald nach dem Bau begann der Krieg und mit ihm erneut der Militärdienst, nach dem Krieg wurde Idrija dann an das Königreich Italien angeschlossen. Die neuen Verhältnisse trieben Pelikans Familie zum Umzug, der in Brežice hätte enden sollen, dann aber, wiederum aufgrund eines Hauses mit Fotoatelier, nach Celje führte. Hier begann der bekannteste Teil der fotografischen Karriere von Josip Pelikan und seinen Nachfolgerinnen.

Im Unterschied zu Celje sind die Gebäude von Pelikans Wirken in Idrija nicht erhalten, was das Potenzial seiner Einschreibung in das kollektive Gedächtnis der Stadt Idrija sicher verringerte. Pelikans formative Periode in Idrija ist kein erkennbarer Teil des imaginären Erbes, das am stärksten durch den Bergbau geprägt ist; es sind jedoch in institutionellen und persönlichen Archiven in Idrija und anderswo Fotografien seines Wirkens aus der Periode vor Celje erhalten. Außerdem sind recht viele Fotos von Anton Schmeiler und einige Aufnahmen aus Barbara Kastners Fotoatelier in Trbiž erhalten.

Schlagwörter: Josip Pelikan, Berufsfotograf, Idrija, Fotoateliers, kollektives Gedächtnis

